

DÖVİZ KURU, DIŞ TİCARET YOKSULLUK İLİŞKİSİ: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ*

Sanaullah SANJAR¹
Mehmet ŞENGÜR²

Öz

Bu çalışmada, ülke ekonomileri için en önemli makroekonomik göstergelerden olan döviz kuru, dış ticaret ve yoksulluk kavramları ele alınmıştır. Çalışmanın temel amacı Afganistan için döviz kuru, dış ticaret ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemektir. Afganistan'a ait 2006-2016 yılları arası çeyrek dönem; döviz kuru, ihracat, ithalat, reel GDP büyüme oranı ve insani gelişme endeksi verileri kullanılarak ARDL sınır testi yöntemi ile uzun ve kısa dönem analizi yapılmıştır. Uzun dönem analizi sonucu ihracat ve döviz kuru arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu, insani gelişme endeksi ve büyüme göstergesinin dövizkuru ile pozitif ve anlamlı bir ilişki sergilediği ve ithalat değişkeni ile döviz kuru arasında uzun dönemde herhangi bir ilişkinin olmadığı görülmüştür. Kısa dönemde sadece insani gelişme endeksi ile döviz kuru arasında negatif bir ilişkinin olduğu ve diğer üç açıklayıcı değişken ile döviz kuru arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, Dış Ticaret, Yoksulluk, Afganistan, ARDL sınır testi.

JEL Kodları: F3, F4, I3, Q11.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EXCHANGE RATE, FOREIGN TRADE AND POVERTY: THE CASE OF AFGHANISTAN

Abstract

The concepts of exchange rate, foreign trade and poverty, which are among the most important macroeconomic indicators in a country economy, are discussed in this study. The main objective of this study is to examine the relationship between exchange rate, foreign trade and poverty variables in Afghanistan. Long and short term analysis were performed between the period of 2006-2016 for Afghanistan by ARDL boundary test method using quarter period data of exchange rate, export, import, real GDP growth rate and human development index data. There is negative and statistically significant relationship between export and exchange rate, positive and significant relationship of human development index and growth indicator with the exchange rate and there is no long-term relationship between the import variable and the Exchange. There is a negative relationship just between in the short term analysis there is just a negative relationship between the human development index and the exchange rate and there is no relationship between the other three explanatory variables with the exchange rate.

Keywords: Exchange Rate, Foreign Trade, Poverty, Afghanistan, ARDL bounds test.

JEL Codes: F3, F4, I3, Q11.

* Bu çalışma 28.12.2018 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında kabul edilen Yüksek Lisans Tezinden türetilmiştir.

¹ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID 0000-0002-8238-4532.

² Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, ORCID 0000-0002-2173-9977.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): msengur@ogu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 11.05.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 11.10.2019

Giriş

Günümüzdeki dünyada insanlar tüm ihtiyaçlarını para ile değer biçebildikleri ve para ile karşılayabildikleri için WB(dünya bankası) gibi bazı kuruluşlar tarafından yoksulluk daha çok parasal gelir açısından tanımlanmaktadır. WB'nin 2011 yılı fiyatlarıyla belirlediği tanıma göre günlük geliri 1.90\$'dan az olan insanların aşırı yoksullukta yaşadığı ve günlük geliri 3.10\$'dan düşük olan insanların ise ortalama yoksul olduğu belirtilmektedir (<http://www.worldbank.org>).

Toplumsal bir olgu olan yoksulluk kavramı toplumların algısına ve sosyo-ekonomik durumuna göre farklı algılanmasına rağmen yoksulluk kelimesi duyulunca her bireyin aklına sefalet, açlık, yokluk, hayatta kalabilmek için sürekli mücadele gibi durumlar gelmektedir (Ak, 2016). Bundan dolayı bu algılardan yola çıkarak genel bir şekilde yoksulluğu insanların hayatını sürdürebilmesi için gereken malzeme ve ihtiyaçların sağlanamaması durumu olarak tanımlayabiliriz, bu probleme maruz kalan insanlara ise yoksul denilmektedir. Gelir, yaş, cinsiyet, ekonomik büyüme, enflasyon, küreselleşme dış ticaret, döviz kuru, eğitim seviyesi gibi yoksulluk üzerinde doğrudan ya da dolaylı şekilde etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler ve etkileri ülkeden ülkeye hatta bazen aynı ülke içerisindeki bölgeden bölgeye göre bile farklılaşmaktadır.

Küreselleşme ve serbest dış ticarete karşı görüşler ise uluslararası dev firmaların serbest ticaretten yararlanarak gelişmekte olan ülkelerdeki zayıf teknolojiye sahip küçük kapasiteli üretim sektörlerini rekabet ortamında yenerek tüm piyasaları kendilerine yönelteceği ve böylece zayıf ekonomileri ithalata bağlı kılarak ülkede işsizliğin, eşitsizliğin ve yoksulluğun daha da derinleşmesine neden olacağını savunurlar.

Bir ülkenin para birimindeki değerlenme (döviz kurundaki düşüş) o ülkede ithalatı teşvik ederken, o ülkenin para biriminin değer kaybetmesi (döviz kurundaki yükseliş) ise ülkenin ihracatını teşvik etmektedir. Bundan dolayı dış ticaret dengesini sağlamak için döviz kurundaki dalgalanmalar önemli bir etken konumundadır. Ancak döviz kurundaki aşırı belirsizlik ve dalgalanmalar çeşitli krizlere yol açabildiği için ülkelerde döviz kuru dalgalanmaları merkez bankası tarafından farklı doğrudan ve dolaylı müdahalelerle kontrol edilerek kurdaki aşırı dalgalanmalar engellenmektedir.

Yoksulluk, döviz kuru ve dış ticaret birbirini pozitif ya da negatif yönde etkileyen kavramlardır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için döviz kuru ve dış ticaret yoksulluk üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu çalışmada öncelikle Afganistan'da döviz kuru, dış ticaret ve yoksulluk ilişkisi tarihsel süreç çerçevesinde açıklanmıştır. Daha sonra konu ile ilgili literatür incelenerek ilgili olanlar aktarılmıştır. Son kısımda ise Afganistan'da döviz kuru, dış ticaret ve yoksulluk ilişkisi kurulan modeller ile ampirik olarak incelenmiştir.

1. Afganistan'da Döviz Kuru, Dış Ticaret ve Yoksulluk

Afganistan'da uzun süre istikrarsızlık ve çatışmalardan sonra 2002 yılında yeni hükümetin kurulması ile nispi ekonomik ve siyasal istikrar sağlanmıştır. Yeni sistemde ülkenin ekonomik sistemi piyasa ekonomisi olarak belirlenmiş ve bu kapsamda Ekim-2002 tarihinde ülkede parasal reform yapılmıştır. Ülkedeki nispi istikrar ve yeni para birimleri ile döviz kurundaki aşırı dalgalanmalar istikrar bulmuş ve 1\$=43AF olarak döviz kuru belirlenmiştir (Ahsan, 2011). Afganistan'da üretim ve ihracatın gelişmediği için ülke ekonomisi tüketici bir ülke konumundadır. Bundan dolayı hep dış ticaretin açık vermekte, bu açığı kapatabilmek ve döviz kurunu kontrol etmek için Afganistan merkez bankası dış yardımlardan ve özel bankalardan elde ettiği dövizlerden yaklaşık 30 milyon ABD doları civarındaki döviz haftada bir kez Kabil döviz piyasasında kayıtlı sarraflara ve ticari bankalara satmaktadır. Bu yöntemle 2002- 2014 yılı arasında döviz kurunu ortalama 1\$=50AF civarında sabit tutabilmiş olsa da ondan sonraki yıllarda dış yardımların azalışı sonucu döviz kuru artmaktadır (DAB, 2006).

Afganistan'da enflasyon 2002-2017 dönemi arasında ortalama %4.03 oranı civarındadır. Bu dönemde en yüksek enflasyon 2013 yılında %13,97 oranıyla gerçekleşmişken en düşük enflasyon oranı ise 2009 yılında %-18.39 oranıyla gerçekleşmiştir (tradingeconomics.com). Böylece bu dönemde işsizlik ve yoksulluk oranı ortalama %40 civarında seyir izlemiştir. Ülkenin üretimini genellikle tarımsal ürünler oluşturması ve tarım sektörünün de diğer sektörler gibi gelişmemesi sonucu yoğun olarak işsiz ve yoksul nüfus kırsal kesimde yaşamaktadır (CSO, 2014). Afganistan'da izlenen para politikası dış yardımlardan yararlanarak ancak döviz kurundaki değişimi kontrol edebilmiştir. Ama kurdaki değişimin işsizlik ve yoksulluğun azalmasında etkili olmadığı görülmektedir.

Afganistan'ın ihracatı genellikle tarımsal ürünler, hayvancılık ve madencilik sektörlerine dayanmaktadır. Ülkede madencilik, tarım ve hayvancılık sektörlerinin geleneksel bir şekilde faaliyet etmesi, teknoloji ve sanayi sektörünün de gelişmemesi sonucu uzun yıllardan beri dış ticaret ithalat ağırlıklı gerçekleşmektedir. Afganistan'da iş imkânı sağlayabilen yerli üretimin gelişmemesi bir yandan işsizlik ve yoksulluğa neden olurken diğer yandan dış ticaretin açık vermesine ve ülke ekonomisinin ithalata bağımlı olmasına neden olmaktadır (Habibyar, 2014).

Afganistan'da 2002 yılından itibaren piyasa ekonomi sistemi uygulanmaya başlamıştır. Bu ekonomik sistem kapsamında Afgan hükümeti ülkede yatırımların ve özel sektörün teşvik edilmesi ve yerli üretimin çoğalması için tüm eksikliklerin giderilmesini ve güvenli bir faaliyet ortamının oluşturulmasını taahhüt etmiştir. Bu dönemde Afgan hükümeti tarafından ülke ekonomisine dair yapılan taahhütlerin gerçekleşmesi, güvenlik, istikrar, ekonomik büyüme ve gelişmenin sağlanması için milyarlarca dolar uluslararası güçler ve kuruluşlar tarafından Afganistan'a yardım amaçlı verilmiştir. Ülkedeki zayıf merkezi yönetim, yolsuzluk ve terör sorunu gibi nedenlerden dolayı yardımların büyük bir kısmı üst düzey etkililer tarafından ihtilâs edilmiştir. Bundan ötürü ülkede yerli üretimin çoğalması ve özel sektörün teşvik edilmesi, işsizliğin ve yoksulluğun azalması için devlet tarafından yapılması gereken yatırımlar ve destekler yeterli bir şekilde yapılamamıştır (Hazım, 2016). Tüm bu olumsuzlukların sonucu olarak ülkede dış ticaretin açığı giderek büyüdüğü gibi işsizlik ve yoksulluk problemleri de derinleşerek çoğalmaktadır.

2. Literatür

Literatürde döviz kuru, dış ticaret ve yoksulluk ilişkisini doğrudan incelemiş çalışmalar bulunmamaktadır. Daha çok döviz kuru dış ticaret arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu durumu bizim çalışmamızın yapılan diğer araştırmalardan farklılaşan bir yönünü oluşturmaktadır. Döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi belirlemek için dünya genelinde farklı çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmaların bazıları döviz kuru ve dış ticaret değişkenleri arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu ispatlamış ve diğer bazıları ise bu iki makroekonomik değişken arasında ilişkinin olmadığını tespit etmişlerdir. Döviz kuru dış ticaret ilişkisini araştıran ampirik çalışmaların bir kısmı şu şekildedir:

Aristoteles (2001) çalışmasında 1889–1999 dönemi verilerini kullanarak döviz kurlarındaki dalgalanmaların ve döviz kuru rejimlerinin İngiltere'nin ABD'ye ihracatındaki etkisini incelemiştir. Bu çalışmada yapılan analizler sonucu her iki parametrenin de ihracat üzerine etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Karagöz ve Doğan (2005), 1995-2004 dönemi aylık veri kullanarak Türkiye için döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini araştırmışlar. Bu çalışma sonucunda belirlenen dönem için zaman serisi analizi yaparak döviz kuru ve ihracat-ithalat arasında bir ekonometrik ilişki bulamamışlar ve sadece 2001 yılında yapılan devalüasyon etkisini anlamlı bulmuşlardır. Kemal ve Qadir (2005), reel döviz kuru oynaklıklarının ihracat ve ithalat ile ilişkisini incelemek için Pakistan'ın Ekim 1981- Ocak 2003 dönemi arası aylık döviz kuru, ihracat ve ithalat değeri verilerini kullanarak Engle-Granger ve hata düzeltme yaklaşımları ile değişkenler arasında uzun ve kısa dönem analizi yapmışlar. Uzun dönemde değişkenler arasında bir ilişkinin olduğunu ki bu ilişki reel döviz kuru ve ihracat arasında

negatif, reel döviz kuru ve ithalat arasında ise pozitif olarak gözükmektedir. Kısa dönem analizleri ise döviz kurunda meydana gelen ani şoklara ithalatın karşılık gösterdiğini ve ihracatın ise herhangi bir tepki göstermediğini saptamaktadır.

Yamak ve Korkmaz (2005), çalışmalarında reel döviz kuru değişimlerinin Türk dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerini bulmaya çalışmışlar. Bu çalışmada analizler sonucu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulamamışlar, kısa dönemde ise reel döviz kuru ve ticari denge arasındaki ilişkinin temel olarak sermaye malları ticareti tarafından belirlendiği sonucuna varmışlardır. Barışık ve Demircioğlu (2006), 1980-2001 dönemini kapsayan Türkiye için Granger nedensellik analizi kullanarak yaptıkları çalışmalarında Türkiye’de belirlenen dönem içerisinde döviz kuru rejimi ve ihracat- ithalat arasında zayıf bir ilişkinin olduğunu ispatlamışlardır.

Huang vd. (2007) yaptıkları çalışmada Çin’de ticaret serbestleşmesinin tarım sektörü ve yoksulluk üzerindeki etkisini bulmaya çalışmışlar. Çalışmadaki analizler sonucu Çin’de ticaret serbestleşmesinin tarım sektörünü daha çok olumlu etkilediği gözükmektedir. Böylece ülkede tarımsal ticaretin serbestleşmesi hane halkı gelir düzeyinin yükselmesine ve yoksulluğun azalmasına neden olduğu görülmüştür. Wong ve Tang (2008), Malezya’nın elektronik eşya ihracatı üzerinde döviz kuru dalgalanmalarının etkisini incelemek amacı ile yaptıkları çalışmada Malezya’daki elektronik malzeme ihraç eden beş büyük şirketin 1990-2001 dönemi çeyrek dönemli verilerini kullanarak ARDL modeli yardımı ile eşbütünlük testi yapmışlar. Analiz sonuçları ise kısa ve uzun dönemde dış gelir ve fiyatların ihracata talep miktarını belirlemede önemli olduğunu ve döviz kuru oynaklıklarının Malezya’daki elektronik malzemeleri ihracatını ters etkilediği düşüncesini savunmaktadır.

Cervantes-Godoy ve Dewbre (2010) tarafından yapılan çalışmada 25 gelişmekte olan ülkede tarım sektörünün yoksulluğun azalmasındaki ekonomik önemini bulmak için bir regresyon analizi yapılmıştır. Bu çalışmada işçilerin tarımsal geliri, tarım sektörü dışındaki geliri ve kişi başına düşen gelirin yoksulluk üzerindeki etkisi incelenmiştir. Regresyon analizi sonucu ekonomik büyüme ve özellikle tarım sektöründeki büyümenin yoksulluğun azalmasında önemli bir katkı sağladığı görülmüştür. Petrovic ve Gligoric (2010), Sırbistan’da döviz kuru ve dış ticaret bilançosu ilişkisini incelemek için Ocak 2002-Eylül 2007 dönemi aylık ticaret bilançosu, reel efektif döviz kuru ve GSYİH verilerini kullanarak Johansen ve ARDL yaklaşımı ile yaptıkları analizler sonucu reel döviz kurundaki bir düşüşün uzun dönemde ticaret bilançosunun yükselmesini sağlamaktadır. Senanayake ve Abdulhusain (2010), Sri Lanka ve Çin arasında ticaret üzerindeki döviz kuru dalgalanmalarının etkisini bulmak için yaptıkları çalışmada 1993-2007 çeyrek dönemi Sri Lanka ve Çin arasındaki toplam ihracat, ithalat ve çift taraflı döviz kurundaki değişiklikler ve gelirdeki değişim verilerini kullanarak bir regresyon analizi yapmışlar. Bu analizler sonucu iki ülkedeki döviz kuru dalgalanmalarının ticaret üzerinde aktif rol oynadığını ve gelirdeki büyüme değişikliklerinin toplam ihracat ve ithalatı belirlemede çok etkili olmadığını göstermektedir. Bu çalışmada yapılan analizler sonucu bir bütün olarak, döviz kuru oynaklıklarının iki ülke arasındaki toplam ticareti, sektörel ticaretten daha çok etkilediğini göstermektedir.

Hepaktan ve Çınar (2011), Türkiye’de uygulanan döviz kuru sistemlerinin dış ticaret ile ilişkisi adı altında yaptıkları çalışmada Granger nedensellik testinden yararlanarak dış ticaret dengesini sağlamada döviz kuru politikalarının etkin olmadığı sonucuna ulaşmışlar.

Aftab vd., (2012), Pakistan’ın sektörel ihracatı üzerinde döviz kuru oynaklıklarının etkisini incelemek için 2003-2010 dönemi çeyrek yıl verilerinden yararlanarak zaman serisi ve GARCH modeli analizi yapmışlar, sonuç olarak belirtilen dönemde Pakistan’ın sektörel ihracatını döviz kuru değişimlerinden olumsuz etkilendiğini ve göreceli fiyatı ise dış gelirden olumlu etkilendiğini göstermektedir. Malik ve Chaudhary (2012), yaptığı çalışmada Pakistan’ın en çok ithal ettiği altı Asya ülkesi (Çin, Japonya, Suudi Arabistan, Malezya, Singapur ve Endonezya) ile ticaretini etkileyen faktörleri bulmak için kullandığı yerçekimi modeli ve panel veri analizi sonuçlarına göre

seçilen Asya ülkelerindeki gelir düzeyi, dış açıklık düzeyi ve döviz kuru Pakistan'ın ithalatını etkilemektedir. Böylece ülke içindeki transit ve otoyolların yeterli olmadığı da ithalatı olumsuz etkileyen unsurlardan biri olarak belirlenmiştir. Soleyman ve Chua (2012), döviz kuru oynaklıklarının Malezya ve en büyük ticaret partneri olan Çin arasındaki endüstriyel ticaret üzerindeki etkisini incelemek için yaptıkları çalışmada 1985-2010 döneminde Malezya ve Çin arasındaki ticarete faaliyet eden 151 ithalat ve 24 ihracat endüstrisine yer verilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre kısa dönemde döviz kuru dalgalanmaları seçilen endüstrilerin bir büyük kısmını etkilemektedir uzun dönemde ise döviz kuru oynaklıkları değişkenlerin bir küçük kısmını etkilediğini göstermektedir. Genel olarak döviz kurundaki kararsızlıkların bu iki ülke arasındaki seçilen ticaret endüstrilerini belirlenen dönemde pozitif etkilediğini söyleyebiliriz. Saqib ve Sena (2012), Pakistan'daki döviz kuru oynaklıklarının ihracat değeri üzerindeki etkisini bulmak için 1981-2010 dönemi verileri üzerinde bir zaman serisi analizi yapmışlar. Çalışma sonuçlarına göre belirtilen dönemde reel döviz kuru ihracat değerini ters etkilemektedir ve ithalat ise ihracat değeri ile doğrudan bir ilişki içinde olup ihracat değerini olumlu etkilemektedir. Bu araştırmaya göre bütçe açığını kapatmak için ithalatı azaltmaktansa ihracatı çoğaltmalıdır.

Grier ve Smallwood (2013), seçilmiş sekiz gelişmiş ve 19 az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini bulmak için 1973-2007 dönemi aylık verilerini kullanarak çoklu değişken GARCH modeli ile analiz yapmıştır. Bu analizlerin sonucuna göre seçilmiş gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda reel döviz kurundaki oynaklıkların dış ticareti olumsuz etkilediği ve yerli paranın değer kazanmasına neden olduğu saptanmıştır. Ferebahş (2013), İran'da döviz kuru ve dış ticaret ilişkisini incelemek amacı ile yaptığı çalışmada 1971-2010 dönemi verilerinden yararlanarak hata düzeltme modeli uygulaması sonucunda dış ticaret ve döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ncube vd. (2013) yaptıkları çalışmada Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da eşitsizlik, ekonomik büyüme ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemişler. Bu çalışmada 1985-2009 dönemi verileri kullanılmıştır. Çalışma sonucu seçilen bölgede gelir eşitsizliğinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği ve yoksulluğun çoğalmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada döviz kuru, devlet harcamaları, enflasyon ve temel eğitim harcamaları negatif bir şekilde ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Yerli yatırımlar, kentleşme, altyapı yatırımlarının gelişmesi ise ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Çalışmaya göre seçilen bölgede doğrudan dış yatırımlar, nüfus sayısındaki artış ve enflasyon oranı yoksulluğun çoğalmasına, yerli yatırımlar, ticaret açıklığı, döviz kuru, kişi başına düşen gelir ve Petrol gelirleri ise yoksulluğun azalmasına neden olmaktadır.

Simakova (2014) Çek Cumhuriyetindeki ticaret akışları üzerinde döviz kuru etkisini bulmak için yaptığı çalışmada 1997-2012 dönemi çeyrek dönem verilerini kullanmıştır. Bu çalışmada Johansen eşbütünlük yöntemi ile yapılan uzun dönem analizi sonucu döviz kurundaki belirsizliklerin Çek Cumhuriyeti ile Slovak Cumhuriyeti ve Birleşik Krallık arasındaki ticaret akımlarını olumsuz etkilediği görülmüştür. Yerli paradaki fazla dalgalanma Çek Cumhuriyeti ile Avusturya, İtalya ve Hollanda arasında ithalat ve ihracatın azalmasına neden olmuştur. Döviz kurundaki fazla dalgalanmalar Çek Cumhuriyeti ile Fransa, Almanya ve Polonya arasındaki ihracatın azalmasına ve ithalatın çoğalmasına neden olduğu görülmüştür. Maşal (2014), küçük ve orta boyutlu şirketlerin ve bölgesel ticaretin Afganistan'da gelişimini incelemek için yaptığı çalışmada konu ile ilgili önceden yapılmış olan çalışmalardan, uluslararası kuruluşlar ve ülkedeki kamu kuruluşları tarafından üretilen raporlar ve ilgili üst düzey devlet personelleri ile yaptığı röportajlar yöntemi ile bilgi elde etmiştir. Çalışma sonucu Afganistan'da 2001 yılından sonra özelleştirmeye yönelik atılan adımlar sonucu farklı alanlarda küçük ve orta boyutlu işletmelerin geliştiği ve sayısının çoğaldığı, 2002 yılında 100 milyon ABD doları civarında olan ihracat 2011 yılında yaklaşık 500 milyon dolara yükseldiği görülmüştür. Bölgesel ticarete yönelik ise ülkenin ticari ilişkileri en çok Pakistan, Hindistan ve Çin ile geliştiği, ülkedeki transit ve güvenlik sorunları nedeni ile Afganistan'ın ticari ilişkilerinin kuzey komşuları olan Orta Asya ülkeleri ile çok gelişmediği

sonucuna varılmıştır. Bilawal vd. (2014), birlikte yaptıkları çalışmada 1982-2013 dönemi yıllık döviz kuru ve doğrudan dış yatırımların verilerini kullanarak Pakistan'da belirtilen dönemde döviz kurunun doğrudan dış yatırımlar üzerindeki etkisini bulmaya çalışmışlar. Yaptıkları regresyon analizi sonuçlarına göre döviz kuru oynaklıkları ve doğrudan dış yatırımlar arasında pozitif bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Khan, Azim ve Haider (2014), 1970-2009 döviz kuru ve dış ticaret verilerini kullanarak döviz kuru volatilitésinin dış ticaret üzerindeki etkisini bulmak için yaptıkları panel veri analizi ve GARCH modeli sonucuna göre Pakistan'ın belirtilen dönemde ticaret ortakları ile ticari işlemlerini Amerikan doları ile gerçekleştirdiği zaman döviz kurundaki değişimler ihracat ve ithalatı negatif etkilediğini, Pakistan ve ticaret ortaklarını kendi para birimlerinin çift taraflı ticarete kullandığında döviz kuru oynaklıklarının ihracat ve ithalata talep miktarını etkilemediği gözükmiştir.

Paudel ve Burke (2015), gelişmekte olan ülkeler ve örnek olarak Nepal için yaptıkları çalışmada 1980-2010 dönemi arasında ülkede döviz kuru üzerindeki uygulanan politikaların ihracat performansını nasıl etkilediğini bulmaya çalışmışlardır. Çalışmanın teorik bulgularına göre 1990'dan sonra yerli (Nepal) parası gittikçe yabancı (Hindistan) parası karşısında değer kazanması görülmüştür ki bu değer kazanma ülkenin dış piyasalardaki rekabet gücünü azalmasına sebep olmuştur. Yer çekimi modeli yardımı ile yapılan ampirik analizler sonucuna göre ülkedeki reel döviz kurunun değer kazanması ihracatı ters etkilemektedir. Hasan ve İslam (2015), gelişmekte olan ülkelerde döviz kuru oynaklıklarının ihracat performansı üzerindeki etkisini bulmak amacı ile Bangladeş ve Amerika Birleşik Devletleri 1991-2012 dönemi arasında gerçekleşen çift taraflı aylık ticaret verilerini kullanarak bir zaman serisi analizi yapmışlardır. Yaptıkları analiz sonucu değişkenler arasında uzun dönemli kalıcı bir ilişkinin olduğunu gösterir örneğin döviz kurundaki yani Amerikan dolarının Bangladeş yerli parası karşısındaki %1 yükselişi ülkedeki ihracat değerinin %2.32 yükselmesine neden olur. Çalışmanın Granger nedensellik analizi sonucu döviz kurundan ihracata yönelik tek taraflı nedenselliğin olduğunu gösterir.

Chaudhary vd. (2016) yaptıkları çalışmada 8 Güney ve Güney-Doğu Asya ülkelerinde döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi bulmaya çalışmışlar. Bu çalışmada 1979-2010 dönemine ait döviz kuru, ihracat ve ithalat verileriyle ARDL yöntemi ile kısa ve uzun dönem analizi yapmışlar. Uzun dönem analizleri sonucu çalışma için seçilen 8 örnek ülkenin birçoğunda döviz kuru ve ihracat arasında ilişkinin olduğunu, döviz kuru ve ithalat arasında sadece bir ülkede ilişkinin olduğunu gösterir. Kısa dönem analizi sonucu döviz kuru ve ticaret göstergeleri arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını gösterir. Bari ve Togba (2017), 1980-2015 dönemi yıllık verilerini kullanarak Liberya ülkesi için döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkilerini ARDL modeli yardımı ile analiz yapmışlar, sonuç olarak ise nominal döviz kurunun ihracatı etkilediğini ve reel döviz kurunun çok etkili olmadığını ispatlamışlar. Abinaya ve Jerinabi (2017), Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC) ülkelerinde döviz kuru ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek amacı ile yaptıkları çalışmada Ocak 2005- Aralık 2015 dönemi SAARC örgütü üyeleri (Afganistan, Bangladeş, Butan, Maldiv, Nepal, Sri Lanka, Hindistan ve Pakistan)'a ait döviz kuru ve dış ticaretin aylık verileri üzerine Granger nedensellik testi ve Hata düzeltme modeli ile analiz yapmışlar. Granger nedensellik analizi sonucu SAARC üyesi olan ülkelerde belirtilen dönemde döviz kuru ve dış ticaret arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı ancak döviz kurunun dış ticareti negatif etkilediği gözlenmiştir. Hata düzeltme yaklaşımı sonucu ise uzun ve kısa dönemde döviz kurunun dış ticaretin büyümesini olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Shahid vd. (2017) devlet denetimi ve serbest ticaretin yoksulluk üzerindeki etkisini incelemek için altı değişkenli bir ARDL modeli oluşturmuşlar. Bu modelde Pakistan'a ait 1986-2012 dönemi kişi başına düşen yoksulluk, devlet denetimi, ticaret açıklığı, reel GSYİH büyümesi, döviz kuru ve enflasyon değişkenlerinden oluşturulmuştur. Bu çalışmadaki kısa dönem analizleri sonucu devlet denetimi ve serbest ticaretin yoksulluğu negatif etkilediğini ve döviz kuru ile enflasyonun yoksulluğu çoğalttığını gösterir. Uzun dönem analizi sonucuna göre Pakistan'da devlet denetimi,

ticaret serbestliği, döviz kuru ve enflasyon oranının yoksulluk düzeyini olumlu etkilediği saptanmıştır.

Kang ve Dagli (2018) yaptıkları çalışmada uluslararası ticaret ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi bulmak için 72 ülkeye ait 2001-2015 dönemi verilerini kullanmışlar. Bu çalışmada yerçekimi modeli yardımıyla analiz yapılmıştır. Analizler sonucu döviz kuru ve ihracat arasında 2003-2006 döneminde pozitif bir ilişkinin olduğunu 2012-2015 döneminde ise çoğunlukla bir ilişkinin olmadığını gösterir.

Thi Thuy ve Thi Thuy (2019) yaptıkları çalışmada Vietnam'da döviz kuru dalgalanmalarının ihracat üzerindeki etkisini bulmaya çalışmışlar. Bu çalışmada 2000-2014 çeyrek dönem verilerini kullanarak ARDL modeli yardımı ile analiz yapmışlar. Analizler sonucu uzun dönemde döviz kurundaki dalgalanmaların ihracatı negatif etkilediğini gösterirken, yerli paranın değer kaybetmesi ise kısa dönemde ihracatı negatif etkilerken uzun dönemde pozitif etkilemektedir. Bu çalışmada beklenilmeyen bir şekilde yabancı ülkelerin gelir düzeyindeki artış Vietnam'ın ihracatı hacmindeki düşüşe neden olduğu görülmektedir.

Onakoya vd. (2019) 21 Afrika ülkesinde serbest ticaret ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi bulmak için 2005-2014 dönemi verilerini kullanmışlar. Bu çalışmada İnsani Gelişme Endeksi (HDI) yoksulluk göstergesi olarak kullanılmıştır. Çalışmadaki diğer değişkenler ise ticaret açıklığı oranı, enflasyon oranı, döviz kuru ve doğrudan dış yatırımlardır. Çalışmada kullanılan Johansen eşbütünleşme testi sonucu doğrudan dış yatırımlar ve enflasyon oranının insani gelişme endeksiyle pozitif bir ilişki sergilediğini, döviz kuru ve ticaret açıklığı ile yoksulluk arasında negatif bir ilişkinin olduğunu gösterir.

3. Veri Seti

Bu çalışmada Afganistan'da döviz kuru, dış ticaret ve yoksulluk ilişkisini incelemek için ülkeye ait beş önemli değişken seçilmiştir. Bu değişkenler; Reel Efektif Döviz Kuru (Real Effective Exchange Rate, REER), dış ticareti oluşturan toplam ihracat (Export, EX) ve toplam ithalat (Import, IM) değerleri, bir ülkedeki yoksulluğu yansıtan en önemli göstergelerden biri olan İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index, HDI) ve Yurt İçi Gayri Safi Milli Hasıladaki meydana gelen reel değişim (Real Domestic Product Growth, RGDPG) gözlemlerinden oluşmaktadır.

Çalışmada kullanılan toplam ithalat ve toplam ihracat değerleri Afganistan Merkezi İstatistik Kurumu (CSO) ve Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) elektronik veri dağıtım sistemlerinden elde edilmiştir. Döviz kuru verileri ise Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Afganistan Merkez Bankası (DAB) (2007=100) elektronik veri dağıtım sisteminden elde edilmiştir. İnsani gelişme endeksi Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'ndan (UNDP) ve GDP değişim oranı verileri ise IMF veri tabanından alınmıştır. Çalışmada kullanılan veriler 2006Q1-2016Q4 dönemini kapsayan üçer aylık³ verilerdir. Bundan dolayı çalışmadaki her bir değişken 44 gözleme sahiptir. Çalışmada kullanılan reel efektif döviz kuru IMF tarafından Afganistan'ın fiyat düzeyi ve Afganistan'ın dış ticaretinde önemli yeri olan ülkelerin fiyat düzeyine oranı ağırlıklı geometrik ortalaması alınarak (2007=100) hesaplanmıştır. İhracat ve ithalat verileri ise Afganistan'ın ihraç ve ithal ettiği toplam mal ve hizmetlerin Amerikan doları (\$) değerine göre oluşmaktadır.

³ Literatürde ARDL, VAR ve diğer bazı ekonometrik yöntemlerle zaman serisi değişkenleri arasındaki uzun ve kısa dönem analizi yapabilmek için çalışmadaki her bir değişkene ait en az 30 veya 30-80 arası gözlemlerin bulunması gerekmektedir (Narayan, 2004: 9 ve Majid, 2008: 68). Birçok gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi WB, IMF ve diğer uluslararası ortamda veri üreten kuruluşlar veya ülkenin kendi istatistik kurumlarınca Afganistan'la ilgili da birçok makroekonomik değişkenler için 20 yıldan fazla yıllık veri yani yüksek frekanslı veri bulunmamaktadır. Bu çalışmada Afganistan'la ilgili seçilen beş değişken için yeterli uzun dönem yıllık verilerinin bulunmaması nedeniyle çeyrek dönem verilerle analiz yapılmasına karar verilmiştir.

Tablo 1: Çalışmadaki Değişkenler ve Kaynağı (2006Q1-2016Q4)

Değişken	Kaynak
REER	IMF, DAB (2007) =100
EX	CSO, ITC
IM	CSO, ITC
HDI	UNDP
RGDPG	IMF, WB

4. Yöntem ve Model

Ekonometrik analizlerde aynı dereceden durağan olan seriler arasındaki olası uzun dönem ilişkiyi incelemek için genellikle Engel-Granger (1987), Johansen (1988) ve benzeri klasik eşbütünlüşme testleri kullanılmaktadır. Ancak farklı dereceden durağan olan ikiden fazla değişkenler arasında uzun dönem ilişkiyi incelemek için klasik eşbütünlüşme testleri yetersizdir. Bunun nedeni klasik eşbütünlüşme testlerinde serilerin ana mertebeden durağan olma koşuludur ki bu şart farklı düzeyde durağan olan serilerde sağlanamamaktadır. Bu ön koşulu gerektirmeyen Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (Autoregressive Distributed Lag, ARDL) sınır testi yaklaşımı ile bazıları düzeyde I(0) ve bazıları birinci farkını I(1) aldıktan sonra durağan hale gelen zaman serileri arasında koentegrasyon veya eşbütünlüşme analizi yapılmaktadır (Singhate, 2016).

Bu çalışma için seçilen beş değişkenin durağanlık analizi sonucu ihracat, ithalat ve insani gelişme endeksine ait serilerin düzeyde [LEX, LIM ve LHDI=I(0)] durağan olduğu, döviz kuru ve gayri safi yurtiçi hâsıla serilerinin ise birinci dereceden [LREER, LRGDPG=I(1)] durağan oldukları tespit edilmiştir. Çalışma için seçilen değişkenlere ait zaman serilerinin farklı dereceden durağan olmasından ötürü değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek için ARDL sınır testi yöntemi seçilmiştir. ARDL sınır testi ile eşbütünlüşme analizi yapmak için Kısıtsız Hata Düzeltme Modeli (Unrestricted Error Correction Model, UECM) geliştirmek gerekir. Bu çalışmada LREER değişkeni bağımlı ve çalışmadaki diğer dört değişken ise bağımsız veya açıklayıcı değişkenler olarak seçilmiştir. Aşağıda bu çalışmaya uyarlanmış hali ile ARDL sınır testi için hata düzeltme modeli geliştirilmiştir.

$$\begin{aligned}
DLREER = & \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_1 DLREER_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_2 DLIM_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_3 DLEX_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_4 DLHDI_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^n \beta_5 DLRGDPG_{t-i} + \beta_6 LREER_{t-1} + \beta_7 LIM_{t-1} + \beta_8 LEX_{t-1} + \beta_9 LHDI_{t-1} \\
& + \beta_{10} LRGDPG_{t-1} \\
& + \mu_t
\end{aligned} \tag{1}$$

Yukarıdaki (1) numaralı UECM modelinin kapsadığı değişkenlerle ilgili gereken açıklama veri seti kısmında yapılmıştır. Bu denklemlerde β_0 sabit terimlerini ve μ_t hata terimlerini gösterirken (n) gecikme sayısını, (D) ilgili değişkenlerin bir gecikmeli değerini ve L ise değişkenlerin logaritmik halini ifade eder. Model için en uygun gecikme uzunluğu sayısı Akaike (AIC) ve Schwarz (SIC) bilgi kriterleri ile en küçük kritik değere sahip olan gecikme uzunluğu optimum

gecikme uzunluğu olarak seçilmektedir (Ucal, 2006). Gecikme uzunluğu belirlenmesi ARDL modellerinde yapılması gereken ilk analiz aşamasıdır.

Optimum gecikme uzunluğu seçildikten sonra model tahmin edilir ve tahmin edilen modelin ardışık bağımlılık veya otokorelasyon sorunu içerip içermediğini incelemek için (Breusch-Godfrey Serial Correlation LM) testi optimum gecikme yardımı ile test edilir. LM testinde sıfır hipotezi modelde ardışık bağımlılık sorununun olduğunu gösterir. Seçilen optimum gecikme ile tahmin edilen LM testinde ardışık bağımlılık sorunu mevcut ise sıfır hipotezi kabul edilir. Bu sorunun çözülmesi için ikinci optimum gecikme yani ikinci minimum kritik değerine sahip olan gecikme uzunluğu seçilerek LM testi tahmin edilir ve böylece modelimiz ardışık bağımlılık sorunundan arındırılır (Karagöl vd., 2007). Otokorelasyon içermeyen optimum gecikme belirlendikten sonra ARDL yönteminde yapılması gereken ikinci aşama modelin eşbütünleşik olup olmadığını incelemektir. Eşbütünleşme analizi için (1) nolu hata düzeltme modeli tahmin edilerek, F-istatistik değerine bakılır. Burada F-istatistik analizinin hipotezleri şu şekildedir.

H₀: $\beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = \beta_{10} = 0$ (Eşbütünleşme Yoktur)

H₁: $\beta_6 \neq \beta_7 \neq \beta_8 \neq \beta_9 \neq \beta_{10} \neq 0$ (Eşbütünleşme Vardır)

Yukarıdaki F-istatistiği hipotezleri (1) nolu model için uygulanarak modelde eşbütünleşmenin olup olmadığı incelenir. Hata düzeltme modeli kurularak hesaplanan F-istatistiği sonucu modelde yer alan serilerin eşbütünleşik olduğunu gösteriyorsa bir sonraki aşamada ARDL modeli yardımı ile değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisinin olup olmadığı araştırılır. Bu çalışma için uyarlanmış uzun dönem ARDL modeli şu şekildedir.

$$\begin{aligned} \text{LREER} = & \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_1 \text{LREER}_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_2 \text{LIM}_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_3 \text{LEX}_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_4 \text{LHDI}_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^n \beta_5 \text{LRGDPG}_{t-i} \\ & + \mu_t \end{aligned} \quad (2)$$

Böylece yukarıdaki model yardımı ile değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi analiz edildikten sonra değişkenler arasında kısa dönemli ilişkiyi tahmin etmek için uzun dönemli ARDL modelinin hata terimleri sonucundan oluşturulan bir yeni değişkenin (ECT_{t-1}) bir gecikmeli değeri modelde eklenerek ARDL kısa dönem modeli kurulur. Bu çalışma için ayarlanan ARDL kısa dönem modeli şu şekildedir.

$$\begin{aligned} \text{DLREER} = & \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_1 \text{DLREER}_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_2 \text{DLIM}_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_3 \text{DLEX}_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_4 \text{DLHDI}_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^n \beta_5 \text{DLRGDPG}_{t-i} + \beta_6 \text{ECT}_{t-i} \\ & + \mu_t \end{aligned} \quad (3)$$

Yukarıdaki (2) ve (3) numaralı modellerde yer alan değişkenlerin (1) numaralı modeldeki değişkenlerle aynı olduğu için değişkenler ve parametrelerle ilgili gereken açıklamalar (1) nolu modelde yapılmıştır.

4.1. Durağanlık Analizi

Zaman serileri ile çalışmada yapılması gereken ilk adım serilerin durağanlık düzeyine bakılmasıdır. Zaman serisi verilerinin durağanlık testi yapmak için en yaygın kullanılan test ise birim kök testleridir.

Bir y_t serisi için birim kökü olmayan (durağan) seri denklemi:

$$y_t = y_{t-1} + u_t \quad (4)$$

Yükarıdaki (4) nolu denklemde u_t - (White- Noise) hata terimini, t – zamanı ve $t-1$ ise y_t serisinin bir gecikme zamanını göstermektedir.

$$y_t = \alpha y_{t-1} + u_t \quad (5)$$

Yükarıdaki (5) denklemde $\alpha=1$ olması durağan değil anlamına gelir, yani bu seride bir birim kök vardır. Bu seriye rassal yürüyüş veya Random walk yani birim kökü olan bir zaman serisi denir. Bu seri durağan olmayan bir zaman serisidir.

$$\Delta y_t = (1 - \alpha)y_{t-1} + u_t \quad , (1 - \alpha) = \delta \quad (6)$$

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + u_t \quad (7)$$

Yükarıdaki (5) ve (6) nolu denklemlerde $\alpha=1$ olması y_t serisinin durağan olmama durumunu sergilediği gibi (7) nolu denklemde de Delta'nın ($\delta = 0$) olması aynı anlamı ifade etmektedir.

Zaman serilerinde durağanlık analizi yapmak için kullanılan testler; Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey Fuller, ADF), Philips-Perron (PP), Kwiatkowski- Philips-Schmidt-Shin (KPSS) ve diğer farklı birim kök testleridir. Birim kök analizi için en yaygın bir şekilde kullanılan ADF ve PP testleri bu çalışmada da serilerin durağanlık analizi için kullanılmıştır.

ADF ve PP birim kök testlerinde; sabit terimli, sabit terimli ve trendli, sabit terimsiz ve trendsiz düzeylerinde değişkenlerin durağan olup olmadığına bakılır. Durağan olanların kendi düzey değerleri ve durağan olmayan değişkenlerin birinci veya ikinci farkı alınarak durağan hale getirilir.

Bir Y_t serisinin ADF ve PP testleri ile durağanlığını incelemek için T-istatistiğine ve olasılık değerine bakılır. Bu birim kök testlerinde temel hipotez birim kökün olduğunu gösterir.

H₀: $\delta = 0$ \longrightarrow Seri durağan değildir.

H₁: $\delta \neq 0$ \longrightarrow Seri durağandır.

Tablo 2: Birim Kök Testleri Sonucu

Düzye I (0)			
	Değişkenler	ADF	PP
Sabitli	LREER	[-2.89] (0.05) ***	[-2.03] (0.27)
	LEX	[-0.52] (0.87)	[-6.26] (0.00) ***
	LIM	[-3.87] (0.00) ***	[-3.83] (0.00) ***
	LHDI	[-4.46] (0.03) **	[-5.32] (0.00) ***
	LRGDPG	[-0.73] (0.82)	[-1.20] (0.66)
	LREER	[-3.38] (0.07)	[-2.18] (0.48)
Sabitli ve Trendli	LEX	[-8.02] (0.00) ***	[-7.13] (0.00) ***
	LIM	[-4.95] (0.00) ***	[-4.93] (0.00) ***
	LHDI	[0.62] (0.99)	[-0.88] (0.94)
	LRGDPG	[-2.11] (0.52)	[-1.85] (0.66)
Birinci Farkı I (1)			
	Değişkenler	ADF	PP
Sabitli	LREER	[-4.76] (0.00) ***	[-3.68] (0.00) ***
	LEX	[-8.18] (0.00) ***	[-18.32] (0.00) ***
	LIM	[-8.67] (0.00) ***	[-10.86] (0.00) ***
	LHDI	[-2.26] (0.18)	[-2.14] (0.22)
	LRGDPG	[-5.60] (0.00) ***	[-2.43] (0.13)
	LREER	[-4.98] (0.00) ***	[-3.41] (0.06) #*
Sabitli ve Trendli	LEX	[-8.22] (0.00) ***	[-20.23] (0.00) ***
	LIM	[-8.86] (0.00) ***	[-15.12] (0.00) ***
	LHDI	[-3.66] (0.03) ***	[-2.51] (0.31)
	LRGDPG	[-5.70] (0.00) ***	[-2.39] (0.37)

*Not: [] parantez içindeki değerler değişkenlere ait Test istatistiğini ve () parantez içindeki değerler ise değişkenlere ait olasılık değerlerini göstermektedir. ***, ** ve * işaretleri sırası ile %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Birim kök testleri için maksimum gecikme uzunluğu ise AIC bilgi kriteri ile otomatik olarak seçilmiştir. # işareti değişkenlerin T-istatistiğinin Yüzdalık kritik değerlerinden küçük olduğunu gösterir. Bundan dolayı prop değerinin anlamlı olmasına rağmen durağan değildirlir.*

Yukarıdaki hipotezlere göre eğer ADF ve PP birim kök analizleri sonucu temel hipotezin kabul edildiğini gösteriyorsa serinin birim kök içerdiğini ve durağan olmadığını, eğer temel hipotez reddediliyor ise serinin durağan olduğunu söyleyebiliriz. Alternatif hipotez sıfır hipotezin ters durumunu ifade etmektedir (Uğurlu, 2009).

Tablo-2'de çalışmada yer alan değişkenler için yapılan ADF ve PP birim kök testleri sonuçları aktarılmıştır. Düzye de sabitli olarak yapılan durağanlık analizleri sonucunda insani gelişme endeksini gösteren LHDI ve ithalat (LIM) değişkenlerinin her iki ADF ve PP testlerine göre de %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu, ihracat değişkenini simgeleyen LEX serisinin ise düzye de sabitli ve trendli olarak her iki ADF ve PP testlerine göre %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Çalışmadaki diğer iki değişken ise birinci farkı alındıktan sonra sabitli olarak durağan hale gelmektedir. ADF ve PP birim kök testleri sonucundan yola çıkarak çalışmadaki beş değişkenin üçünü düzye de [LEX, LIM ve LHDI=I (0)] durağan olduğunu ve diğer iki değişkenin ise birinci dereceden [LREER, LRGDPG=I (1)] durağan olduklarına karar verilmiştir.

Çalışma için seçilen değişkenlerin farklı dereceden [I (0) ve I (1)] durağan olması nedeniyle değişkenler arasında olası ilişkiyi incelemek için ARDL modeli kullanılacaktır.

4.2. ARDL Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Serilerin durağanlık düzeyi belirlendikten sonra analiz için ARDL modeli seçilmiştir. ARDL modelinin ilk aşaması sınır testi için optimum gecikme uzunluğu seçilmesidir. Literatürde optimum gecikme uzunluğu farklı yöntemlerle seçilmektedir. Bu çalışmada minimum kritik değeri içeren gecikme sayısını optimum gecikme olarak değerlendiren Akaike (AIC) ve Schwarz (SC) yöntemleri yardımı ile gecikme uzunluğu seçilmiştir. Aşağıdaki Tablo 'da UECM (1) nolu modeli için gecikme uzunlukları gösterilmektedir.

AIC ve SC bilgi kriterleri UECM (1) nolu modeli için sistem tarafından otomatik olarak seçilen maksimum 4 gecikme arasından optimum gecikme uzunluğunu en küçük kritik değere sahip olan 2. Gecikme uzunluğu olarak seçilmektedir. Her bir gecikme uzunluğu için LM testi yardımı ile yapılan otokorelasyon sınaması testi sonucu modelde ardışık bağımlılık sorununun olmadığını gösterir. Yani bu modelde tüm gecikme uzunlukları için LM testinde otokorelasyonun olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilmiştir. Bundan ötürü bu model için optimum gecikme uzunluğu en küçük kritik değerine sahip olan 2. gecikme uzunluğu olarak seçilmiştir.

Tablo 3: ARDL Modeli Gecikme Uzunlukları

Gecikmeler	AIC	SC	LM testi
1	-3.430	-3.177	[2.45] (0.11)
2	-3.807	-3.511	[2.62] (0.26)
3	-3.779	-3.442	[2.76] (0.42)
4	-3.730	-3.350	[3.25] (0.51)

Not: () parantez içindeki değerler otokorelasyon sınaması için kullanılan (Breusch-Godfrey Serial Correlation LM) testinin olasılık değerlerini ve [] parantez içindeki değerler ise kritik değerini gösterirken koyu renkli gecikme sayısı ise optimum gecikme uzunluğunu göstermektedir.

4.3. Sınır Testi Sonuçları

Bu çalışmada değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisini incelemek için ARDL sınır testi yöntemi ile serilerin F- istatistik değerine bakılmaktadır.

Tablo 4: Sınır Testi Yorumlama Şekli

Eşbütünleşme yok	Alt sınır I (0)	Kararsızlık bölgesi	Üst sınır I (1)	Eşbütünleşme var
------------------	-----------------	---------------------	-----------------	------------------

Yukarıdaki tablo sınır testi F-istatistiğinin kritik değeri hangi bölgede yer aldığına göre daha kolay bir şekilde yorumlama yöntemini göstermektedir.

Tablo 5: Sınır Testi Eşbütünleşme Sonucu

K	F- istatistiği	Alt Sınır	Üst Sınır
4	5.98	2.86	4.01

K harfi modeldeki bağımsız değişken sayısını gösterir. Alt ve Üst sınırları ise %5 anlamlılık düzeyine göre seçilmiştir.

Tablo-5'te sunulduğu gibi DLREER hata düzeltme modeli için sınır testi yardımı ile yapılan eşbütünleşme analizi sonucu F-istatistik değerinin üst sınır değerinden büyük olduğuna göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Sınır testi analizi sonucunda modeldeki değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna göre bir sonraki yapılacak analiz uzun dönem katsayıları tahminidir.

4.4. ARDL Modeli Uzun Dönem Katsayılar Tahmini

Model için seçilen uygun gecikme uzunluğu 2. gecikme sayısıdır. 2. gecikme ile tahmin edilen ARDL yöntemi bu çalışma için ARDL (2,0,1,2,1) modelini ardışık bağımlılık içermeyen optimum model olarak göstermiştir. ARDL (2,0,1,2,1) modeli yardımı ile tahmin edilen uzun dönem katsayılar sonucu aşağıdaki Tablo 6'da aktarılmıştır.

Tablo 6: *LREER Bağımlı Değişken Olan ARDL (2,0,1,2,1) Modeli Uzun Dönem Katsayılar Tahmini Sonuçları*

Değişkenler	Katsayılar	T-istatistik	Olasılık
LIM	0.016	0.540	0.592
LEX	-0.064	-1.777	0.085*
LHDI	1.393	2.975	0.005***
LRGDPG	0.071	3.071	0.004***
Sabit	6.848	6.260	0.000***

*Not: Tablo'da *, **, *** simgeleri sırası ile %10, %5, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.*

Tablo-6'da izlendiği gibi ARDL (2,0,1,2,1) modeli için tahmin edilen uzun dönem katsayıları LIM değişkeni hariç diğer üç değişken için istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla bu uzun dönem ARDL (2,0,1,2,1) modeli tahmini sonucunda istatistiksel olarak anlamlı gözükten değişkenler arasındaki ilişkiyi şu şekilde yorumlayabiliriz.

LREER değişkeni bağımlı değişken olan ARDL (2,0,1,2,1) uzun dönem modelinde ihracat (LEX) ve döviz kuru (LREER) arasında negatif bir ilişki saptanmıştır. Uzun dönemde ihracattaki %10'lık bir değişim döviz kurunu %-0.06 oranında düşürür. Bu modelde İnsani gelişme endeksi (LHDI) ve gayri safi yurtiçi hasıladaki büyüme (LRGDPG) ile döviz kuru arasında ise pozitif bir ilişki görülmektedir. LHDI'deki %1 değişim döviz kurunu %1,39 oranında etkilerken, LRGDPG'deki %1'lik değişim ise döviz kurunu %0,07 oranında etkilemektedir.

Bu çalışmada Afganistan için seçilen değişkenlere ait 2006Q1-2016Q4 dönemi veri setinin uzun dönem ARDL (2,0,1,2,1) modeli tahminlerine göre ithalat ve döviz kuru arasında hiçbir ilişkinin olmadığı, ihracat ve döviz kuru arasında negatif bir ilişkinin olduğu, yoksulluğu simgeleyen insani gelişme endeksi ve ekonomik büyüme ile döviz kuru arasında pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

4.5. ARDL Modeli Kısa Dönem Katsayılar Tahmini

DLREER bağımlı olan hata düzeltme modeline dayanan ARDL (2,0,1,2,1) modeli yardımı ile hesaplanan kısa dönem katsayıları sonucu aşağıdaki Tablo-6'da yer almaktadır.

Tablo 7: DLREER Bağımlı Değişken Olan ARDL (2,0,1,2,1) Modeli Kısa Dönem Katsayılar Tahmini Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	T-istatistik	Olasılık
D (LREER (-1))	0.341	2.603	0.014**
D(LEX)	0.006	0.556	0.582
D(LIM)	-0.006	-0.727	0.472
D(LHDI)	-1.125	-0.343	0.733
D (LHDI (-1))	-6.727	-1.964	0.058*
D(LGDPG)	-0.003	-0.155	0.877
ECT (-1)	-0.381	-4.399	0.000***
F-istatistiği	45.282		0.000***
R ² değeri	0.935		
Düzeltilmiş R ² değeri	0.915		

Not: Tabloda *, **, *** simgeleri sırası ile %10, %5, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo-7'de ARDL (2,0,1,2,1) modeli için tahmin edilen kısa dönem katsayılarının sonucu yansıtılmaktadır. Görüldüğü gibi DLREER bağımlı değişken olan ARDL (2,0,1,2,1) modelinde insani gelişme endeksi değişkeninin birinci gecikmesi hariç diğer tüm açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken olan döviz kuru ile kısa dönemde ilişkili olmadığı saptanmıştır. Bu modele göre kısa dönemde LHDI değişkeninin bir dönem gecikmeli katsayısında meydana gelen %10'luk değişim döviz kurunu %-6.727 oranında olumsuz etkilemektedir.

Bu modelde hata düzeltme terimini gösteren ECT değişkeninin bir gecikmeli katsayı değeri beklenildiği gibi negatif ve anlamlı olduğu görülmektedir. ECT (-1) değişkeni uzun dönem modelinden elde edilmektedir. ECT (-1) değişkeninin katsayısı kısa dönemdeki dengesizliğin ne kadarını uzun dönemde düzeltileceğini gösterir (Mangır ve Ertuğrul, 2012). ARDL (2,0,1,2,1) kısa dönem modelinde hesaplanan ECT (-1)'in katsayısı -0.381 olarak bulunmuştur. Bu değere kısa dönemde uzun dönem dengeden bir sapma olması halinde sistemin 4.3 dönem (bir yıl) sonra tekrar dengeye ulaşacağını gösterir.

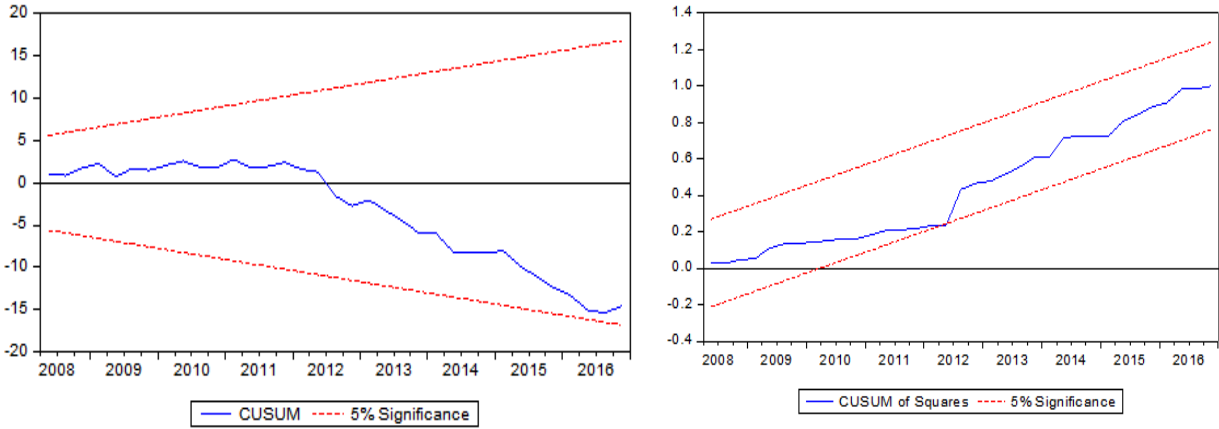
4.6. ARDL Modeli İstikrar Testi

Çalışmanın önceki sayfalarında ARDL (2,0,1,2,1) modelinin otokorelasyon sorunu içerip içermediğine dair yaptığımız LM testi tahmini sonucu, iki gecikmeli olarak tahmin edilen ARDL (2,0,1,2,1) modeli için kritik değeri [2.64] ve olasılık değeri ise (0.26) olarak elde edilmiştir. Görüldüğü gibi LM testi sonucuna göre bu model ardışık bağımlılık yani otokorelasyon sorunu içermemektedir.

Literatürde seçilen ARDL modelinin uygun ve güçlü olduğunu kanıtlamak amacı ile otokorelasyon testi ve ilgili modelin istikrarlı olup olmadığını test etmek için yaygın bir şekilde Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUM of Squares testleri kullanılmaktadır. Hata terimlerine ilişkin gerçekleştirilen CUSUM ve CUSUM of Squares testleri sonuçlarına göre elde edilen eğri %5 anlamlılık düzeyindeki kritik sınırları aşmayıp içinde kalıyorsa ilgili modelin istikrarlı olduğunu göstermektedir. Eğer CUSUM ve CUSUM of Squares testleri sonucu elde edilen eğri kritik sınırlarının dışında kalıyor ise ilgili ARDL modelinin istikrarlı olmadığını söyleyebiliriz (Altıntaş, 2008).

ARDL (2,0,1,2,1) modeli için hesaplanan CUSUM ve CUSUM of Squares testleri sonucu aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

Şekil 1: ARDL (2,0,1,2,1 Modeli CUSUM of CUSUM of Squares Testleri

(2,0,1,2,1) modeli CUSUM ve CUSUM of Squares testleri sonucunda elde edilen eğrilerin her iki yöntemle göre kritik sınırlar içinde olduğu bu çalışmadaki ARDL (2,0,1,2,1) modelinin istikrarlı bir model olmasını kanıtlamaktadır.

5. Sonuç

Literatür incelemesi sonucunda genellikle değişkenler arasında ikili ilişkilerin (döviz kuru- dış ticaret, dış ticaret- yoksulluk, döviz kuru- yoksulluk) incelendiği görülmüştür. Değişkenler arasında üçlü ilişkiye dair yani geçiş etkilerine bağlı olarak ortaya çıkabilecek döviz kuru- dış ticaret- yoksulluk ilişkisine pek çok değinilmediği saptanmıştır. Hâlbuki döviz kurundan dış ticarete, dış ticaretten de istihdam, gelir düzeyi ve yoksulluğa doğru bir geçiş ilişkisi söz konusu olduğu gibi dış ticaretten ve yoksulluk düzeyinden de döviz kuruna doğru bir etkileşim söz konusudur. Yani kurdaki değişim dış ticaret yoluyla dolaylı bir şekilde istihdam, gelir düzeyi ve yoksulluğu etkileyebilirken, dış ticaret, gelir düzeyi ve yoksulluk düzeyindeki değişim de döviz kurunu dolaylı olarak etkileyebilmektedir.

Bu çalışmada Afganistan ekonomisinde üçlü ilişki (döviz kur- dış ticaret- yoksulluk ilişkisi) araştırılarak literatüre katkıda sağlanmıştır.

Afganistan'da 2002 yılında parasal reform ile beraber yönetilmiş dalgalı kur sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Dış yardımlara dayanan Afganistan ekonomisinde 2002- 2013 yılları arasında döviz kuru ortalama 1\$=50AF civarında dalgalanmıştır. 2014 yılından sonraki dönemlerde dış yardımların azalışı ve ülkedeki politik ve ekonomik istikrarsızlığın çoğalmasından dolayı döviz kuru sürekli bir şekilde artmıştır. 2013 yılında ortalama 1\$=50AF civarında olan döviz kuru 2018 yılında 1\$=76AF sınırlarına ulaşmıştır. Afganistan sürekli dış müdahalelere ve iç çatışmalara

maruz kaldığı için bu ülke dünyadaki en fakir ülkeler arasında yer almaktadır. Ülke ekonomisinde tarım, sanayi ve diğer iş imkânları yaratabilen faaliyetlerin gelişmemesi sonucu ülkede yaşayan 32 milyon nüfusun yaklaşık yarısı yoksuldur. Bu yoksulluğun temel nedeni ülkede uzun süre devam eden çatışmalar, terör sorunu, merkezi yönetimin zayıflığı, eğitim düzeyi düşüklüğü, dış yatırımların eksikliği, işsizlik ve düşük gelir düzeyidir.

Çalışmada yapılan uzun dönem analizi sonucu ihracat ve döviz kuru arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu, insani gelişme endeksi ve büyüme göstergesinin döviz kuru ile pozitif ve anlamlı bir ilişki sergilediği ve ithalat değişkeni ile döviz kuru arasında uzun dönemde herhangi bir ilişkinin olmadığı görülmüştür. Özetle belirtmiş olur isek çalışmadaki uzun dönem analizi sonucu Afganistan'da 2006 ve 2016 yılları arasında ihracat ve döviz kuru arasında negatif bir ilişkinin olduğu, yoksulluk ve döviz kuru arasında pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmadaki kısa dönem analizi sonucu sadece insani gelişme endeksi ile döviz kuru arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu ve diğer üç açıklayıcı değişken ile döviz kuru arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir. Yani kısa dönem analizi sonucuna göre kısa dönemde çalışmadaki değişkenler arasında sadece yoksulluktan döviz kuruna doğru bir negatif ilişkinin olduğu görülmüştür.

Afganistan'da ekonomik büyüme ve gelişmeyi, dış ticaretin gelişimini, gelir düzeyinin artmasını, işsizlik ve yoksulluğun azalmasını sağlayabilmek için öncelikle tüm problemlerin temel nedenini oluşturan terör ve siyasi istikrarsızlık sorunları çözümlenmelidir. Ülkede istikrarlı ve güçlü bir yönetimin desteği ve denetimi altında tarım, sanayi, madencilik ve diğer iş imkânı yaratabilen sektörlerin geliştirilmesi bir taraftan işsizlik ve yoksulluğu azaltırken diğer taraftan ise ihracatın artması yoluyla ülkeye bol miktarda döviz girişini sağlayacaktır. Ayrıca ülkenin sahip olduğu yer altı kaynaklarının da etkin bir şekilde kullanılarak ekonomiye kazandırılması sorunların çözümüne katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abinaya, K., & Jerinabi, U. (2017). Causal relationship between exchange rate and exports of SAARC nations. *International Journal of Business and Management Invention*, 6(7), 87-94.
- Afganistan Merkez Bankası (DAB). *Afganistan 2016 yıllık raporu*. <http://dab.gov.af/> adresinden erişildi.
- Afganistan Merkez Bankası (DAB). *Döviz kuru politikaları*. <http://dab.gov.af/fa/page/monetary-policy/exchange-rate-policy> adresinden erişildi.
- Afganistan Merkez Bankası (DAB). *Hiçri dönem döviz kuru*. <http://dab.gov.af/fa/page/monetary-policy/rates-statistics/currency-hijri-average> adresinden erişildi.
- Afganistan Merkezi İstatistik Kurumu (CSO). *Ekonomik istatistikler*. <http://cso.gov.af/fa/page/economy-statistics/6323/annual-trade> adresinden erişildi.
- Afganistan Merkezi İstatistik Kurumu. *Ekonomik istatistikler*. <http://cso.gov.af/fa/page/economy-statistics/6323/quarterly-trade> adresinden erişildi.
- Aftab, M., Abbas, Z., & Kayani, F.N. (2012). Impact of exchange rate volatility on sectoral exports of Pakistan: an ARDL Investigation. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 5(3), 215-231.
- Ahsan, M. (2011). *The tale of Afghan currency*. http://outlookafghanistan.net/topics.php?post_id=2300#ixzz5DDdQjacn adresinden erişildi.

- Ak, M. (2016). Toplumsal bir olgu olarak yoksulluk. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 54, 296-302.
- Altıntaş, H. (2008). Türkiye’de para talebinin istikrarı ve sınır testi yaklaşımıyla öngörülmesi: 1985-2006. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30,15-46.
- Aristotelous, K. (2001). Exchange-rate volatility, exchange-rate regime and trade volume: Evidence from the uk-us export function (1889-1999). *Economic Letters*, 72(1), 87-94.
- Barışık, S., & Demircioğlu, E. (2006). Türkiye’de döviz kuru rejimi, konvertibilite, ihracat-ithalat ilişkisi (1980-2001). *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3),71-84.
- Bari, B., & Dweh Togba, E. (2017). The effect of foreign exchange and real exchange rate on foreign trade in liberia: An application of autoregressive distributed lag (ARDL) approach. *EconWorld2017@Paris proceedings*, Paris, 1-23.
- Bilawal, M., İbrahim, M., Abbas, A., Shuaib, M., Ahmed, M., Husna, İ., vd. (2014). Impact of exchange rate on foreign direct investment in Pakistan. *Advances in Economics and Business*, 2(6), 223-231.
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP). <http://hdr.undp.org/en/data#>, adresinden erişildi.
- Central Statistics Organization (CSO). (2012-2013). *Afghanistan statistical yearbook*. <http://cso.gov.af/en>, adresinden erişildi.
- Central Statistics Organization (CSO). (2014). *National risk and vulnerability assessment 2011-12*. Afghanistan living conditions survey, <http://cso.gov.af/en>, adresinden erişildi.
- Godoy, C. D., & Dewbre, J. (2010). Economic importance of agriculture for poverty reduction. *OECD Food, Agriculture and Fisheries Working Papers*, 23,1-26, OECD Publishing.
- Chaudhary, G., Hashmi, S., & Khan, M. (2016). Exchange rate and foreign trade: a comparative study of major south asian and south-east asian countries. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 230, 85 -93.
- Dünya Bankası Veri Tabanı. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AF>, adresinden erişildi.
- Dünya Bankası Veri Tabanı. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD?locations=AF>, adresinden erişildi.
- Dünya Bankası Veri Tabanı. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC>, adresinden erişildi.
- Grier, K., & Smallwood, A. (2013). Exchange rate shocks and trade: a multivariate GARCH-M. Approach, *Journal of International Money and Finance*, 37, 282-305.
- Habibyar, N. (2014). *Afganistan'ın ihracatı, ticari sistemin geliştirilmesi için iyi bir ekonomik model*. http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2014/09/140930_k03_economic_challenges_of_new_govt, adresinden erişildi.
- Hasan, J., Muktadir-Al-Mukit, D., & İslam, F. (2015). Impact of exchange rate volatility on the export performance of developing country: Evidence from bilateral trade between Bangladesh and the US. *Journal of International Business and Economy*, 16(2), 21-39.
- Hazım, Ş. (2016). *Afganistan'da yoksulluk neden azalmıyor?*, <http://www.bbc.com/persian/blogs-37704946>, adresinden erişildi.

- Hepaktan, E., & Çınar, S. (2011). Türkiye’de uygulanan döviz kuru sistemlerinin dış ticaret ile ilişkisi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(5), 62-82.
- Huang, J., Yang, J., Zhigang, X. U., Rozelle, S., & Ninghui, L. I. (2007). Agricultural trade liberalization and poverty in China. *China Economic Review*, 18(3), 244-265.
- ITC Trademap.
https://www.trademap.org/Product_SelProduct_TS.aspx?nvpm=1||||TOTAL|||2|1|1|2|2|1|1|1|1 adresinden erişildi.
- Kang, J. W., & Dagli, S. (2018). International trade and exchange rates. *Journal of Applied Economics*, 21(1), 84-105.
- Karagöl, E., Erbaykal, E., & Ertuğrul, H. M. (2007). Türkiye’de ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi ilişkisi: Sınır testi yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1), 72-80.
- Karagöz, M., & Çetin, D. (2005). Döviz kuru dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 219-228.
- Kasman, A. (2003). Türkiye’de reel döviz kuru oynaklığı ve bunun ihracat üzerine etkisi: Sektörel bir analiz. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 169-186.
- Kemal, M. A., & Qadir, U. (2005). Real exchange rate, exports, and imports movements: A trivariate analysis. *The Pakistan Development Review*, 44(2), 177-195.
- Khan, A. J., Azim, P., & Haider Syed, S. (2014). The impact of exchange rate volatility on trade: A panel study on Pakistan’s trading partners. *The Lahore Journal of Economics*, 19(1), 31-66.
- Majid, M. S. A. (2008). Does financial development matter for economic growth in Malaysia: An ARDL bound testing approach. *Journal of Economic Cooperation*, 29(1), 61-82.
- Malik, S., & Chaudhary, A.R. (2012). The structure and behavior of Pakistan’s imports from selected Asian countries: An application of gravity model. *Pak. J. Commer. Soc. Sci*, 6(1), 53-66.
- Mangır, F., & Ertuğrul, M. (2012). Sermaye hareketliliği, tasarruf ve yatırım ilişkisi: Türkiye örneği. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 27 (317), 61-87.
- Maşal, M. (2014). Afganistan’da küçük ve orta boyutlu işletmelerin ve bölgesel ticaretin gelişimi. *Afganistan Araştırma ve İnceleme Enstitüsü*, 1401D.
- Narayan, P. K. (2004). Reformulating critical values for the bounds f- statistics approach to cointegration: an application to the tourism demand model for Fiji. *Discussion Paper, 02-04, Department of Economics, Monash University, Australia*.
- Ncube, M., Anyanwu, J. C., & Hausken, K. (2014). Inequality, economic growth and poverty in the Middle East and North Africa (MENA). *African Development Review*, 26(3), 435-453.
- Onakoya, A., Johnson, B., & Ogundajo, G. (2019). Poverty and trade liberalization: Empirical evidence from 21 African countries. *Economic Research-Ekonomiska İstraživanja*, 32(1), 635-656.
- Paudel, R., & Burke, P. (2015). Exchange rate policy and export performance in a landlocked developing country: The case of Nepal. *Journal of Asian Economics*, 38, 55-63.
- Pesaran, M.H., Shin, Y., & Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.

- Petrovic, P., & Gligoric, M. (2010). Exchange rate and trade balance: J-curve effect. *Panoeconomicus*, 1, 23-41.
- Saqib, N., & Sena, I. (2012). Exchange rate volatility and its effect on Pakistan's export volume. *Advances in Management and Applied Economics*, 2(4), 109-124.
- Senanayake A. K., & Abdulhusain A. A. (2010). Exchange rate movements' effect on Sri Lanka-China trade. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 3(3), 254-267.
- Shahid, M., Shah, M., Parveen, F., & Kiyani, A. (2017). Econometric impact of governance and trade liberalization on poverty: A case study. *Pakistan Business Review*, 19(3), 545-559.
- Šimáková, J. (2014). The impact of exchange rate development on Czech trade flows. *Procedia Economics and Finance*, 15, 129-136.
- Soleyman, A., & Chua, S. (2012). Effect of exchange rate volatility on industry trade flows between Malaysia and China. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 23(5), 626-655.
- Thuy, V., & Thuy, D. (2019). The impact of exchange rate volatility on exports in Vietnam: A bounds testing approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(1), 6.
- Ticari Ekonomik, Afganistan Enflasyon Verileri. <https://tradingeconomics.com/afghanistan/inflation-cpi?continent=africa> adresinden erişildi.
- Trade Mape, Uluslararası İş Geliştirme İçin Ticaret İstatistikleri. https://www.trademap.org/Product_SelProduct_TS.aspx?nvpm=1||||TOTAL||2|1|1|2|2|1|1|1|1 adresinden erişildi.
- Ucal, M. Ş. (2006). Ekonometrik model seçim kriterleri üzerine kısa bir inceleme. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2),41-57.
- Uğurlu, E. (2009). *Durağanlık ve birim kök sınamaları*. Ders Notları, 1-11.
- Uluslararası Para Fonu (IMF). <http://data.imf.org/regular.aspx?key=61545850>, adresinden erişildi.
- Wong, K. N., & Tang, T. C. (2008). The effects of exchange rate variability on Malaysia's disaggregated electrical exports. *Journal of Economic Studies*, 35(2), 154-169.
- World Bank (WB). (2015). *Afghanistan poverty statue updates. (NRVA) National Risk and Vulnerability Assessment. (2007 /08 and 2011/2012)*, <http://hdl.handle.net/10986/22917>, adresinden erişildi.
- World Bank (WB). (2018). *Poverty overview* <http://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>, adresinden erişildi.
- World Bank. (1987). Afghanistan. The Journal Of Economic Development, v. 1, *World Development Report*, The main report, 777'a-AF March.
- Yamak, R., & Korkmaz, A. (2005). Reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi ilişkisi. *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, 2, 16-38.